

ZLOČINI OKUPATORA I NJEGOVIH SARADNIKA NAD
DECOM KOZARSKOG PODRUČJA 1941 - 1945. GODINE»

I

Kada je, pod zaštitom nemačkog oružja, 10. aprila 1941. proglašena »Nezavisna Država Hrvatska« i nemačke trupe zaposele Bosanski Novi, Prijedor, Bosansku Dubicu, Bosansku Gradišku i Banju Luku, istovremeno je pod Kozarom započelo zavođenje nacional-fašističkog režima koji će se tokom čitavog rata oslanjati na grupu fanatizovanih ustaških terorista, zadojenih besprimeraom šovinističkom mržnjom. Režim okupatora i kvistinga i u Bosanskoj krajini prvo je pošao linijom razbijanja narodnog jedinstva na verskoj i nacionalnoj osnovi, a to je najavljivalo katastrofu bratoubilačkog rata.

Jedan od najznačajnijih predstavnika ustaškog terorizma i raspirivač šovinističke strasti između srpskog, hrvatskog i muslimanskog naroda, idejni vođa i organizator ustaške vlasti u Bosanskoj krajini, bio je Viktor Gutić, koji je još 1939. u banjalučkom samostanu Petričevac formirao ustašku organizaciju od 70 članova i zakleo se da uništiti sve Srbe u ovom delu hrvatske države.²

Po hronologiji zbivanja, prva tri meseca okupacije bila su ispunjena osnivanjem ustaške vlasti u centrima Bosanske krajine, razradi programa i sistema terora i stvaranju preduslova za egzistenciju »čiste hrvatske nacije«, što je pretpostavljalo istrebljenje u prvom redu Srba i Jevreja koji su proglašeni »najvećim neprijateljima hrvatskog naroda« pa im kao takvima nema mesta u Hrvatskoj.³

Viktor Gutić je stigao u Banju Luku 17. aprila 1941. a tri dana kasnije preko Radio-Zagreba pročitano je njegovo imenovanje za stožernika »Hrvatske krajine«. Odmah je prema Srbima zauzet zločinački stav i oni su tretirani, ne samo kao građani drugog reda već i kao lica izvan zakona. Prvih nedelja okupacije Gutić i grupa oko njega užurbano su radili na pripremama »grandioznog« plana čišćenja »Hrvatske krajine« od Srba, Jevreja, Cigana i drugih nepoželjnih elemenata. Novine »Hrvatska krajina« iz broja u broj donose seriju zastrašujućih proglašavanja i naredbi. Skidaju se natpisi ćirilicom, čak i sa nadgrobnih spomenika i jednostavno se briše srpska nacija; svi Srbi i Crnogorci, rođeni u Srbiji, trebalo je da napuste »Hrvatsku krajinu«, mešoviti brakovi da se silom raskinu. Njima je bilo ograničeno kretanje, zabranjena upotreba sredstava javnog saobraćaja, posećivanje lokala, bioskopa i pozorišta, kupanje u banjama. Otpočinje hapšenje talaca, prikupljanje spo-

il Na ovako koncipiranu temu odlučio sam se iz Jednostavnog razloga što sam do sada u više svojih radova, uglavnom, obrađivao stradanje dece u logorima. Sem toga, bilo je na ovu temu više zapaženih radova, kao što je i prikaz Narcise Lengel Krizman: Sabirni logori i dječlja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske 1941-1942., Varaždin, 1976;

Područje Kozare prostire se na oko 2.500 kvadratnih kilometara i obuhvata u ceinl ratne srezove Bosansku Dubicu i Bosansku Gradišku, delove Bosanskog Novog i Prijedora sa desne obale reke Sane, delove banjalučke opštine i sela na levoj obali Vrbasa laktaške i srbačke opštine. Na ovom prostoru, uoči rata, u 33.867 domaćinstava, živelo je 199.289 stanovnika i to: 137.719 Srba, 32.613 Muslimana, 26.651 Hrvat, 1.643 Nemca, 1.337 Ukrajinaca i neznatan broj Italijana.

— Kozara u NOR-u, zapisi i sjećanja, Beograd, 1971. I, 7;

2) Dušan Lukač: Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji 1941-1945, Banja Luka, 1968, 57;

3) Fikreta Jelić-Butić: Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945., Zafreb, 1977, 158;

sobnih Srba i Jevreja za radne logore, rušenje crkava (Banja Luka i Bosanska Gradiška), masovno iseljavanje i pljačkanje imovine proteranih, pojedinačna i grupna ubistva.

U svrhu raspaljivanja verske mržnje, Gutić preduzima niz putovanja po mestima Bosanske krajine i drži preteče govore o potpunom uništenju Srba.

»Izdao sam drastična naredbe za njihovo potpuno ekonomsko uništenje, a slijede nove za potpuno istrebljenje. Bez sumnje, preduzet će se najstrože mjere koje se uopće mogu izvesti. U tom pogledu imam odriješene ruke. Ne-poželjni elementi biće u najkraćem roku iskorijenjeni tako da će im se zatrti svaki trag, a jedino što će ostati, bit će zlo sjećanje na njih. Sjutra ću pritegnuti, pucat će kičma ..«⁴⁾

U Prijedoru krajem maja 1941. Gutić još konkretnije najavljuje svoj pakleni plan. Na večeri koju je u Vajlerovoj bašti priredio Josip Kaurinović, prijedorski župnik i jedan od njegovih najbližih prijatelja, Gutić je izjavio:

»Ovu srpsku gamad, od 15 godina pa naviše, mi ćemo da poubijamo, a njihovu djecu ćemo smjestiti u klostere i od njih će biti dobri katolici.« I dalje: »Raseljavanje Srba mora se sprovesti na bezobziran način, hapšenja i internacije vršiti i danju i noću, bez predaha. Imovina uhapšenih se oduzima i stavlja na raspoloženje Ravnateljstvu za ponovu. Gdje je god moguće, hapsiti čitave porodice. Ne mogu biti pošteđene starije osobe, žene i djeca.«⁵⁾

Sve je ovo bio samo uvod u masovne zločine ustaša u vreme podizanja ustanka na Kozari krajem jula i početkom avgusta 1941. u kojima su likvidirana i deca.

Prvi masovni pokolj izvršen je u Prijedoru 31. jula i 1. i 2. avgusta 1941. Preko 700 ljudi, žena i desetero dece⁶⁾ masakrirano je u gradu, na ulicama, na pijaci, u parku i na mostu preko Sane. U ovoj grupi ubijenih nalazilo se i 70 železničara. Istovremeno je kraj železničke stanice Kozarac sekirama sasečeno oko 300 seljaka iz okolice Kozarca. Prema izveštaju generala Rumlera, komandanta Sanskog zdruza, u tih nekoliko dana ubijeno je na prijedorskom srezu oko 1.500 lica.⁷⁾

Tih dana tragedija je zadesila i područje Bosanskog Novog. Jedna bojna tek formirane Paveličeve »legije« zadržala se na ovom terenu oko 20 dana i za to vreme, na najsvirepiji način, likvidirala seosko stanovništvo. U neposrednoj blizini Bosanske Kostajnice, na nekoliko njiva, ubijeno je 2000 staraca, žena i dece. Iz Dobrljina, Gornjeg i Donjeg Vodičeva, Velike Žuljevice i drugih sela ubijeno je tokom prve polovine avgusta 1941. još oko 2000, tako da se broj žrtava oko Bosanskog Novog ceni na preko 4000. U ovom progonu ubijeno je i 106 dece, bez obzira na uzrast, od tek rođenih do 14 godina. Samo u zaseoku Vurune sela Donjeg Vodičeva, u jednom podrumu, poklano je 24 dece.⁸⁾

Sve se ovo dešavalo u vreme kada je već ustanak bio snažno buknuo pod Kozarom. Mere odmazde radi ugušivanja ustanka i njihovo brutalno sprovođenje, kako bi se stanovništvo zastrašilo, pokazalo je suprotan efekat. Spasonosna linija KPJ i njen program borbe za nacionalno i socijalno oslobođenje, dali su širokim masama viziju drugačijeg ishoda. Snagom sveopšteg otpora suprotstaviti se okupatoru i kvaslinzima, razbiti njegovu politiku, prevazići stare raspre i učiniti svakog poštenog čoveka borcem za bratstvo i jedinstvo Srba, Muslimana i Hrvata, već u prvim danima ustanka 1941. pod Kozarom, pokazalo je evidentne rezultate.

4) Viktor Novak: Magnum Crimen, Zagreb, 1948, 609;

5) Zapisničko saslušavanje Viktora Gutića od 11. septembra 1946. 24 [overen prepls zapisnika kod autora];

6) Autor raspolaze sa poimeničnim spiskovima dece žrtava fašističkog terora od tek rođenih do 14 godina starosti. radenih na osnovu evidencija opštinskih odbora SUBNOR-a kozarskog područja.

7) Nusret Idrizović: Kozara, Sarajevo, 1957, 28; Prijedor i okolina, Beograd 1961, 59 (navedeni broj žrtava se ne slaže uvek, kako u ovim, tako i u drugim izvorima);

8) Boško Zec: četa Kozarčana, Beograd, 1971, 15-24;

Koliki je značaj neprijatelj pridavao ovom području, vidi se iz jačine i rasporeda njegovih snaga po uporištima oko Kozare s kraja 1941.⁹⁾ Zapovedniku sanskog zdruga generalu Dragutinu Rumleru, sa sedištem u Prijedoru, naređeno je 2. avgusta 1941. da »bezobzirmo uguši pobunu! Teren očistiti od muškaraca koji su sposobni za borbu, izvesti ih pred preki sud ili uputiti u sabirne logore. U prvom redu očistiti sva sela, bez milosti, bilo muško ili žensko, u prostoru Bosanski Novi – Kostajnica – Dubica – Prijedor – Omarška – Banja Luka. Osobito kraj pruge Kostajnica – Novi – Banja Luka i južno i sjeverno mora biti sve raščišćeno, tako da pruga više ne dođe u opasnost.«¹⁰⁾

Sprovođenje i ove naredbe bilo je praćeno masovnim zločinima.

Posle niza uspešnih partizanskih akcija (oko Bosanskog Novog i B. Dubice) a osobito po oslobođenju Podgradaca i širenju ustanka prema Lijevčju polju, neprijatelj je preduzeo drugu svoju ofanzivu na kozarski partizanski odred. Akcijom »čišćenja« rukovodili su Nemci uz učešće oko pet hiljada pripadnika ustaško-domobrinskih jedinica. Koncentričan napad od Banje Luke, Prijedora, Bosanske Dubice i Gradiške otpočeo je 25. novembra 1941.»

Ozlojeđen zbog neuspeha, neprijatelj se okomio na nezaštićen narod. Naročito su bila na udaru potkozarska sela gradiške opštine: Miloševo Brdo, Sovjak i Jablanica, iz kojih je 26. novembra 1941. ubijeno, pored 164 seljaka, neutvrđenog broja žena i 19 dece.¹²⁾

Tako je do kraja 1941, prema utvrđenim podacima i spiskovima s kojim se raspolaze, ubijeno 168 dece iz potkozarskih sela.

Ime Vjekoslava-Maksa Luburića¹³⁾ vezano je za najteže masovne zločine na Kozari, u Slavoniji, Baniji, Kordunu, u Sarajevu a posebno u Jasenovcu i Staroj Gradišci. U Drakseniću, kraj Bosanske Dubice, Luburić je sa grupom ustaša iz Jasenovca 14. januara 1942. izvršio jedan od najsvirepijih zločina pod Kozarom. Tom prilikom ubijeno je 208 stanovnika sela. Najveći broj (160) pobijen je u seoskoj pravoslavnoj crkvi među kojima i 47 dece.¹⁴⁾

U red najgrozomornijih ustaških zločina pod Kozarom svakako spada likvidacija 2.300 stanovnika iz Drakulića, Motika i Šargovca – sela kraj Banje Luke.

Viktor Gutić, Feliks Nedjeljski i Miroslav Filipović, više poznat kao fra Majstorović, skovali su potajno plan za likvidaciju srpskog življa u ovim selima. Rano ujutru, 7. februara 1942. pripadnici Paveličeve tjelesne bojne, predvođene fra Majstorovićevm,¹⁵⁾ prvo je opkolila Rudnik »Rakovac«, izdvojila sve Srbe i likvidirala. Zatim je počeo pokolj po kućama, dvorištima, baštama i njivama svih iz ovih sela., Ubijali su krampovima, sekirama, noževima.

Vrhunac divljaštva ustaše su ispoljile prilikom ubijanja dece: u Drakuliću 281, Motikama 205, u Šargovcu 52, što ukupno iznosi 538 dece poklane samo u jednom danu.¹⁶⁾

9) Mladen Čolić: Takozvana Nezavisna Država Hrvatska, 1941, Beograd, 1973, 323;

10) Zbornik NOR-a, IV, 1, 533;

11) M. Pečić i D. Ćurguz: Bitka na Kozari, Prijedor, 1973, 33;

– Rade Bašić: Ustanak 1 borbe na Kozari 1941-1942, Beograd, 1957, 54;

12) »Prilikom akcije na Kozari, u Jablanici i okolnim selima, pokupili su 164 muškarca civila, povezali ih, naterali da sidu u rečicu Jablanicu i postreljali. U selu Vrbaška ubili su Stoju Radman zajedno sa kćerkom 1 unučetom od dve godine. Stojlnoj kćerki odseklili su glavu i nabili na kolac. U selu Bistrići popalili su veći broj kuća i ubili svakog koga su uhvatili. Gojka Vilića živog su spalili zajedno sa kućom« (Saopštenje o zločinima Austrijanaca, Državna komisija za utvrđivanje ratnih zločina, Beograd, 1947, 47)

13) Maks Luburić Je 1945. pobjegao iz zemlje zajedno sa grupom istaknutih ustaških zločinaca i privremeno se sklonio u »Zavod sv. Jeronima«, odakle je zatim našao novo utočište u Španiji u kojoj Je pod udarcima kame pao 21. aprila 1969. godine u mestu Kartagente nedaleko od Valensije;

14) Dragoje Luklć: Kozarsko djetinjstvo, Beograd, 1976, 76, 77;

– Sećanja na Draksenički pokolj preživelih svedoka, Kozara, zapisi 1 sjećanja, knjiga I, 878-884;

15) Ranije kapelan samostana u Petričevcu, u kome Je 1939. položio ustašku zakletvu, prvi Je zaklao sedmogodišnje dete Đure Glamočanina: »Ovo ja u ime boga pokrštavam izrode. Ustaše, slijedite moj put, sav grijeh primam na svoju dušu!« Majstorović će u fratarskom habltu I ustaškoj kapi pokazati pravu fizionomiju decublice nešto kasnije u logorima Jasenovac I Stara Gradiška;

16) šire o tome: Viktor Novak, n. d. 645-650; Izveštaj zapovednika sigurnosne policije i SD o pokoljima oko Banje Luke, od 23. februara 1942. A. V. I. I, nemačka dokumenta, K-40, F-29/8; D. Lukač, n. d. 187-194;

Česti ispadi ustaša u slobodna potkozarska sela ostavljali su iza sebe pustoš. Tako su 9. maja 1942. izvršili pokolj i spalili 18 kuća u Miljakovcima i Rakelićima kraj Prijedora u kojima je ubijeno i 13 dece.¹⁷⁾

U to vreme izvršeni su i masovni pokolji u Omarskoj i Piskavici kojom prilikom je našlo smrt i 83 dece.

II

Za vreme herojskih borbi Drugog krajiškog partizanskog odreda tokom kozarske ofanzive u kojima je masovno učestvovao i nenaoružani narod Kozare, tokom juna, a posebno posle delimičnog proboja obruča 4. i 5. jula 1942, ne samo zbeg (oko 80 hiljada koliko ih se povuklo pod zaštitu Odreda) već i celokupno stanovništvo iz oko 130 potkozarskih sela, bilo je izloženo jednom od najstrašnijih genocida u prošlom ratu.

Ono što su deca Kozare doživela tog leta 1942, po svom masovnom i ljudskom stradanju, prevazilazi najpotresnije stranice istorije naroda Potkozarja, koje verovatno nikada do kraja neće biti istražene.

Još u toku priprema za operaciju, koju je nemački komandant oružanih snaga na Jugoistoku ocenio kao odlučujući momenat za dalji razvoj situacije u Hrvatskoj, Operativni štab grupe »Zapadna Bosna«, 4. juna 1942. razradio je šire smernice i striktno odredio postupak prema zarobljenicima i civilnom stanovništvu.¹⁸⁾

Pored instrukcija generala Štala, sve komande i formacije borbene grupe, a posebno ustaške jedinice i pozadinske vlasti NDH razradile su i svoje planove za sistematsko uništenje kozarskog područja. Desetine naredbi predviđaju isključivo represivne mere protiv stanovništva i potpuno ekonomsko uništenje područja koje se nalazi u zoni operacija.

Po njima je moralo da se sve stanovništvo pohvata i sprovede u sabirne centre — Stara Gradiška, Dubica, Prijedor, odnosno koncentracioni logor Jasenovac.¹⁹⁾ Preciznije odredbe se odnose na muškarce starije od 14 godina koji iz opkoljenog područja oko Kozare i Prosare pokušaju bekstvo da se bez milosti upotrebi oružje. Mlađe žene i devojke, prema zapovedi Firera, transportuju se na rad u Nemačku, a starije žene i deca raseljavaju.²⁰⁾

Krajem juna 1942. otpočelo je masovno pokretanje stanovništva iz potkozarskih sela, gotovo istovremeno sa dubičkog i gradiškog terena. Sakupljanje stanovništva vršile su borbene jedinice, razvijene u streljačke strojeve i pretresom podizale sve sa mesta gde se ko zatekao. Za pripremu određeno je vrlo kratko vreme, tako da se nije mogla pripremiti ni hrana za put, a kamo li nešto drugo. Mnogima, koji su poterani sa njiva ili otkriveni u svojim skrovištima, nije dozvoljeno udaljavanje sa zbornog mesta. Oni koji su se usprotivili takvom postupku, streljani su na licu mesta. Mnoge kuće su spaljene i one su označavale liniju dokle je završen pretres (Po nekim kasnijim

17) Mlodrag Kecman iz sela Miljakovaca preživio je taj pokolj na posebno dramatičan način. Ustaše su u njegovom prisustvu ubili baba Štaku i majku Radojku, a njemu sekirom na panju otkekli desnu ruku.

— D. Lukić, n. d. 147-149;

18) a) Ko se bori ili bude uhvaćen sa oružjem, biće streljan, a isto tako i lica za koja se dokaže da su se u operacijama borila protiv nemačkih ili hrvatskih oružanih snaga, odnosno pružala pomoć.

b) Lica koja se na poziv bez borbe predaju i polože svoje oružje, biće zarobljena a isto tako i elementi koji izgledaju sumnjivi;

c) Seoske zajednice ili pojedinačne stanovnike koji su se do sada branili od partizana, treba uz nadzor, anaažovati u borbi protiv ustanika. Njihova svojina ne sme biti dirana;

d) Svako posezanje protiv onih delova stanovništva koji ne potpadalu pod tačku a) zabranjen je. Isto tako zabranjeno je paljenje kuća, razaranje, pljačkanje i druga nasilna dela. Prekršci će biti predani sudu.»

— Zbornik NOR-a (Nemačka dokumenta), XII, 2, 463;

19) Svim ustaškim bojnama glavni stan Poglavnika 1. aprila 1942. dostavio je sledeće obaveštenje: »Zapovedništvo ustaške nadzorne službe izvještava da sabirni i radni logor Jasenovac može primiti neograničeni broj zatočenika . . .«

— Arhiv SR Hrvatske, regesta dokumenata za historiju NOB-a, Zagreb, 1956, svezak I, dok. 162, str. 121;

— Faksimil dokumenta kod autora.

20) Zapovednik, pukovnik Rubčić: Postupak sa osobama sa područja Kozare i Prosare;

— Faksimil dokumenta kod autora.

procenama, za vreme ofanzive samo na dubičkom i gradiškom srezu zapaljeno je preko 2.000 kuća.). Domaćinstvima koja su raspolagala sa zapregama, preporučeno je da povezu što više hrane, decu, bolesne ili drugo što smatraju vrednim. Tako su ljudi, pretežno stariji i majke sa decom u naručju, polazili u nezivesnost. Neki su poterali kravu ili june, a mnogi nisu ni to uspeali. Sela su ostajala pusta i u njima sav trud, stican vekovima, najednom je postao plen neprijatelja koji nije imao milosti.²¹⁾

Akcija »čišćenja« operativnog područja, pojačana posle proboja obruča 4. i 5. jula, trajala je sve do 23. jula 1942. Pritom, nemačke jedinice evidentirale su samo svoje zarobljenike. U izveštaju od 7. jula kaže se da je pored 2.918 mrtvih partizana, 8.849 zarobljeno i 431 streljan za odmazdu. Od toga je upućeno u Zemun 2.347, kao radna snaga u Nemačku 1.589, a u logorima je još ostalo oko 3.000.²²⁾ U drugom izveštaju konstatuje se potpuno razbijanje ustaničkih grupa na Kozari gde je do 10. jula 1942. poginulo 2.080 partizana. Sa opkoljenog područja otpočelo je masovno bekstvo 9.500 izbeglica od čega 2/3 predstavljaju žene i deca. Uhvaćeni ustanici su streljani, a sumnjivi muškarci iznad 14 godina, sem iznemoglih staraca, njih 7.947, su raspoređeni za Nemačku i kažnjeničke logore u Norveškoj, dok su žene i deca, radi širenja epidemije, prebaćeni u logore. Stoka je takođe zaplenjena.²³⁾

»Današnjim danom završen je pothvat na prostoru Kozare i Prosare«, stoji u dnevnoj zapovesti generala Štala od 18. jula 1942; »Uspeh je bio veliki, neprijatelj je uništen, odnosno zarobljen, a celokupno stanovništvo opkoljenog područja iseljeno te je tako provedeno temeljito čišćenje prostora. Stvaranje mira i reda u ovom području za Nemačku je politički i gospodarski od izuzetne važnosti jer osigurava puteve preko Grčke i Krita do Afrike, a time i celog jugoistočnog krila Rajha.«²⁴⁾

Upravo tada i počinje prava hajka i masovni zločini ustaša i pozadinskih organa NDH na stanovništvo kozarskog područja.

Samo nekoliko fragmenata iz izveštaja ovih jedinica govore o doslednom sprovođenju zamisli da se ovaj kraj potpuno uništi. Tako su Prva i Druga ustaška bojna imale zadatak da prikupe i sprovedu u Bosansku Dubicu sve osobe koje pronađu na svom prostoru. U dnevnim izveštajima iznose se rezultati akcije: nađeno 140 mrtvih partizana, uhvaćeno 14 žena, 13 dece i 169 grla stoke; ustaška bojna »Devčić« naišla je kod Moštanice na grupu od 20 partizana. U borbi je ubijeno 18, a dva su zarobljena; grupa »Borovski« u selu Marinima streljala je 25. jula 47 osoba, a 360 zarobila; Treći gorski zdruk izvršio je čišćenje svog prostora i kod Table uhvatio 83 osobe. Izveštava se, takođe, da je na Mrakovicu stiglo 35 pasa tragača pod zapovedništvom jednog nemačkog dočasnika, a da je preko nemačkog generala u Zagrebu ishodovano iz Berlina daljih 15 pasa za pretres Kozare; u operativnom dnevniku potpukovnika Šimića navodi se da je prilikom čišćenja terena ubijeno 17 muškaraca, 6 žena, 11 dece i da je zaplenjeno 38 volovskih zaprega, 56 krava i 183 komada razne druge stoke.²⁵⁾

Tih dana ustaše su izvršile i više masovnih pokolja »uhvaćenih partizana sa Kozare«. Na dubičkom groblju likvidirali su 1.600, kod Pilane kraj Dubice 800 i nedaleko od železničke stanice Cerovljani 700 mladića.²⁶⁾

Prema raspoloživim podacima zdravstvene službe NDH u logorima, prikupljeno stanovništvo sa Kozare i Prosare raspoređeno je u sledeće sabirne centre: Bosanska Dubica (železnička stanica Cerovljani) 26 hiljada; Jase-

21) Autor je kao 13-godišnji dečak doživio pokretanje stanovništva iz Miloševa Brda I osolnih sela gradiškog Potkozarja u logore Staru Gradišku i Jastrebarsko.

22) Faksimil dokumenta kod autora; M. Pečić i D. Čurguz, n. d. 157.

23) Zbornik NOR-a, nemačka dokumenta, XII, 2, 559.

24) Faksimil dokumenta kod autora i M. Pečić i D. Čurguz, n. d. (52).

25) Faksimil dokumenta kod autora i Zbornik NOR IV, 6, 480-434.

26) M. Pečić i D. Čurguz, n. d. 158.

novac 8.400; Mlaka 7.000; Jablanac 4.000; Stara Gradiška 1.300; Novska i okolna mesta (Grabovac, Paklenica, Rajiči, Lađevac i Bodegraji) 7.300 i Prijedor 14.500, što ukupno iznosi 68.000 ljudi, žena i dece.²⁷

Danas više nije moguće, na osnovu izvora, proveravati tačnost ovih podataka, jer je opšte poznato da ustaške vlasti nisu vodile evidenciju prognjenih, popisnike likvidiranih u logorima, niti su obavestavale o brojčanom stanju u Jasenovcu i Staroj Gradiški, štaviše, u slučaju Kozare, to je bilo izričito zabranjeno.

O daljem postupku prema zarobljenicima sa Kozare koji su se našli u sabirnim i koncentracionim logorima, karakterističan je razgovor Zigfrida Kašea, nemačkog poslanika u Zagrebu sa Antom Pavelićem od 10. jula 1942. i Kašeovi predložili nemačkom generalu u Zagrebu Glaze fon Horstenau u vezi s tim. Radi lakšeg praćenja mera koje su preduzete prema narodu, a posebno deci, donosimo u izvodima osnovne delove tog razgovora:

»Danas sam s poglavnikom iscrpno razgovorao o suzbijanju nemira i on mi je izložio neke svoje želje:

Da po završetku velike operacije na Kozari borbeno grupa generala Štala u prvo vreme ostane u Banjoj Luci;

U pogledu mera ministra Turine²⁸ koje se odnose na izbeglice, poglavnik je odlučio da iskoristi logor u Staroj Gradiški na izdvajanju partizana i njihovih uzgrednih saputnika, prevođenje u druge logore i radilišta. Pridobijanje radne snage za Rajh iz ovih logora otpočće čim zdravstvene prilike to dozvole.

Poglavnik moli da se objasni generalu Baderu da Jasenovac ne može biti otvoren za smeštaj ovih izbeglica, jer je potreban za prihvatanje i transport Jevreja za Istok;

Na kraju, poglavnik mi je saopštio da će u jednom, svojevremeno od Italijana posednutom logoru sa barakama, u Jastrebarskom, biti smeštena deca izbeglica sa Kozare na plansko odgajanje. Prvi transporti su već u pokretu.²⁹

Nije manje značajna i Kaševa beleška od 12. jula 1942. u kojoj se iznose mere i daju sugestije oko postupka prema izbeglicama:

»Pratizane i njihove pomagače treba najhitnije staviti pred preki sud, a izbeglice zadržati u logoru samo toliko koliko je potrebno iz zdravstvenih i vojnih razloga; masa ostalih izbeglica već je podeljena u grupe: muškarci se nalaze u Zemunu, deca najvećim delom u Jastrebarskom a žene u različitim logorima blizu dosadašnjeg operacionog područja. Većina muškaraca iz Zemuna može da se koristi kao radna snaga u Rajhu, što se već razmatra u Berlinu. One koji se nalaze u blizini Jasenovca, azdržati tamo pod nadzorom logorskih vlasti i koristiti za obavljanje poljoprivrednih radova; većinu žena uzeti kao radnu snagu na poljoprivrednim imanjima nemačke narodnosti. Izbeglice čijem rešavanju pitanja obraća posebnu pažnju dr Turina (žene za obavljanje žetve na području Kozare i izbeglice pod upravom Jasenovačkog logora) treba da budu plaćene ovisno od uslova za slobodan

27) Na karti Kozare u razmeri 1:200.000, grafički prikaz zdravstvene službe u zbirnim logorima prebjeglica sa područja Kozare i Prosare, polovinom 1942;

— Faksimil dokumenta kod autora.

28) Dr Oskar Turina postavljen je 7. jula 1942. za opunomoćenog ministra hrvatske vlade u Banjoj Luci, kome je povereno da »za vrijeme samih vojnih pothvata prilikom razbijanja komunističkih tvrđava Kozare i Prasare organizuje posebna poverjenja za prikupljanje stoke i zemaljskih plodova sa napuštenih i ispražnjenih posieda u ovom operacijskom području«. Sa glavnih sabirališta (Bosanska Dubica, Jasenovac, odnosno Cerovljani, Bosanska Gradiška, Banja Luka i Prijedor) i sporednih (Orahova, Ivanjska, Kozarac i Omarska) sakupljeno je evidentiranih 25.363 prla stoke i raspoređeno za vojsku, priplod, klanje i Izvoz u Nemačku. Izvršena je preraspodela 1.116.750 metričkih centi raznih žitarica.

Za ovako Izvanredne zasluge doktor Turina je sa deset svojih službenika dobio visoka priznanja i nagrade od vlade NDH.

— Overen prepis materijala (9 stranica) Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, kod autora.

29) Zbornik NOR-a, nem. dok. XII, 2, 561–563.

rad. Od toga treba oduzeti iznos za obezbeđenje dece u Jastrebarskom i za zajedničku ishranu ..³⁰⁾

Međutim, stvar u praksi je sasvim drukčije izgledala. Samo na nekoliko primera iz logora Stara Gradiška moguće je sagledati svu agoniju kozarske dece.

Stara Gradiška,³¹⁾ ustaški logor broj V na obali Save, drugi po veličini u NDH, organizaciono je pripadao zapovedništvu jasenovačkog logora. Raniji kazneni zavod ustaše su počele da koriste kao koncentracioni logor 19. maja 1941. Sastojao se iz tri dela određenog prostora za muškarce, žene i decu. Prema dosadašnjim istraživanjima u okviru spomen-područja Jasenovac, u logoru Stara Gradiška ubijeno je oko 75 hiljada ljudi, žena i dece.³²⁾ Tokom juna i jula 1942. za vreme ofanzive na Kozari, svakodnevno su u logor dopremani veliki transporti stanovništva, muškarci, žene i deca sa čitavom njihovom pokretnom imovinom. Uprava logora je, pod neposrednim rukovodstvom Vjekoslava Luburića, na najdramatičniji način odvajala decu od majki. Tokom juna je već bilo odvojeno 5 do 6 hiljada dece.³³⁾ Smeštena po logorskim podrumima, tavanima i oborima za svinje, bez ikakvih uslova za život, deca su brzo zahvaćena najrazličitijim zaraznim bolestima koje su se i zbog vremenskih prilika naglo širile, i počela masovno da umiru. Mortalitet, naročito kod male dece, bio je izrazito velik i iznosio je do 50 dece dnevno.³⁴⁾

Sam postupak »pridobijanja« mlađih žena za rad u Nemačkoj, odnosno odvajanje dece od roditelja u uslovima kakvih su tih dana vladali u ovom logoru, bio je zločin bez presedana. Sem toga, odvajanje dece vršeno je na najsurroviji način i mnogobrojniji su primeri ubijanja majki koje su se suprotstavile takvim postupcima.³⁵⁾ Velike mase dece, od tek rođene pa do dve godine, ostajale su i noću pod vedrim nebom, ili su ubacivane u zagađene prostorije sa golim podom. Roditeljima je bilo očigledno da njihova deca ne mogu preživeti u svojoj bespomoćnosti, iako im je obećavano da će ona biti smeštena u posebne ustanove, gde će sačekati njihov povratak i kraj rata. Posle tako izvršenog psihičkog pritiska na hiljade žena čiji su, tačnije, životi bili u neizvesnosti, pojavljivale su se razne »komisije« nemačkih predstavnika kao »spasioci«.

O stanju u logoru, na svoj način, govori i izveštaj nemačkog natporučnika Šmit-Zabierova iz ureda nemačkog vazduhoplovnog atašea, koji je zajedno sa opunomoćenikom R. A. M. dr Petersenom, inače SS potporučnikom, 12. juna 1942. posetio logor u cilju preuzimanja radne snage za vazduhoplovne tvornice u Nemačkoj. Zbog njegovog značaja u potpunijem sagledavanju ovog problema, donosimo kraći izvod iz izveštaja:

30) Zbornik NOR-a, nem. dok. XII, 2. 576–577.

31) o logoru Stara Gradiška, između ostalog, pisao sam u svojoj knjizi Kozarsko djetinjstvo, Beograd, 1976, 97 i u posebnom prilogu iz iste godine koji se u Institutu za savremenu istoriju u Beogradu vodi kao grada za obradu okupatorskih logora u Jugoslaviji. Međutim, ovde ću, radi lakšeg praćenja, navesti Izvore kojima sam se služio.

32) Opširnije o tome: Mirko Peršen: Ustaški logori, Zagreb, 1966; Đorđe Đurić: Evropom između žica, Jasenovac 1973; Fikreta Jelić-Butić: Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska, Zagreb, 1977; Djeca Hrvatske u NOB-u, Zagreb, 1955.

33) Podaci o broju dece u Staroj Gradišci su različiti, ali se u većini izvora pominje cifra do 10 hiljada. Sa nešto preciznijim pokazateljima susrećemo se posle 12. jula 1942. kada je, pri izvlačenju dece iz ovog logora, grupa aktivista iz Crvenog krsta Hrvatske otpočela da vodi izvesnu evidenciju u kojoj će kasnije biti nešto više rečeno.

34) Marijana Armilić Buca, zatočnica ženskog logora u Staroj Gradišci, u jednom od svojih sećanja kaže: »Logor se praznio, da bi se ubrzo opet počeo puniti stanovništvom ispod Kozare i Prosure. Svakodnevno stizali su transporti muškaraca, žena, dece, stoke, robe, nameštaja. Sve se to siilo u naš logor, njime se nije moglo hodati, svaka stopa zemlje bila je ispunjena. Vladao je metež i bila je nesnosna vrućina. Vode nije bilo dovoljno za sve koja je dopremana u buradima iz Save, iako su njome neprestano plovili leševi. Svi su vapili više za vodom nego za hranom. Osećao se užasan smrad, logorom su »plovili« rojevi muha. Dženterija i tifus kosili su masovno. Kada su ustaše oduzimali decu od majki, otimale sa prslju. logorom se prolamao vrisak. Veća deca su pokušavala da se sakriju, a onda je nastalo zversko batinjanje, kundačenje i ubijanje. Bilo je dece ugušene. Oni najmanji umirali su polako, tiho. . . «

— Otpor u žicama, Beograd, 1969, knjiga I, 532–545.

35) Autor je svedok ubistva Jovanke Lukić i njenog sina Đoke, iz Miloševa Brda, Stojte Čekić i sina Joj Mirka iz Grbavaca i Mike Mandić sa unukom Lukom iz sela Turjaka.

»Zatočenici koji se trenutno tamo nalaze, registruju se od pravoslavaca. Uprava logora nije mogla da pruži nikakve konkretne podatke o broju zatočenika, ali se ceni na više hiljada, prvenstveno žena. Većina obitelji upućena je u logor sa mnogo dece. Do 12. juna prebačeno je u Nemačku za rad u poljoprivredi oko 2.500 osoba.^{36'} Kako opunomoćenici R. A. M. mogu samo uputiti obitelji sa starijom decom, mala deca moraju biti prepuštena brizi hrvatske države. Nužna posledica toga je, znači, odvajanje. U nekom dvorištu video sam stotine dece, već odvojene od njihovih majki i sabijene zajedno, na nečovečan način, kako čekaju na svoju dalju sudbinu. Sanitarnih uređaja gotovo i nema, deca leže na dvorištu pod vedrim nebom i plaču za hranom...«^{37'}

Nesnošljivo stanje potvrđuje i veliki broj preživelih zatočenica ženskog dela logora u Staroj Gradišci koji govore i o masovnim likvidacijama obolelih majki i naročito njihove dece, gde se isticao Ante Vrban^{38'} svojim metodom gušenja dece sa cijanom.^{39'}

Kada se u javnosti saznalo za masovna stradanja i dece u logorima, izvršen je pritisak na hrvatski Crveni krst, ali je išlo teško sa dozvolama za legalno izvlačenje dece iz logora. Tada su zagrebački komunisti uzeli stvar u svoje ruke. Akcijom je rukovodio profesor Ivo Marinković,^{40'} koji je partijskim vezama preko antifašista Kamila Breslera i Velimira Deželica, visokih činovnika Ministarstva udružbe, uspeo da ovaj postupak legalizuje kroz jedno ustaško ministarstvo. Preko Dijane Budisavljević, Austrijanke poreklom i supruge zagrebačkog hirurga i drugih uticajnih faktora u Hrvatskom crvenom krstu, Partiji je uspelo ne samo da se upozna javnost o ovom stanju u kojem se našla masa najmlađih (dolazak dr širmera iz Međunarodnog crvenog krsta)^{41'} već da se ta javnost i angažuje i izvrši određen pritisak na vladu NDH

36) Kamilo Bresler u svojim zapisima: »Općenito o dječijim logorima u NDH« govori o dva transporta žena i djece iz Stare Gradiške koji su vraćeni s puta za Nemačku zbog bolesti. Prvi transport sa 444 žene i deteta i šest muškaraca vraćen je iz Maribora 14. Juna 1942., a drugi sa 254 žene i deteta 29. juna iz Linča. Deca su smeštena u Gluhonemi zavod, a odrasli u Jeronimsku dvoranu u Zagrebu.

— Original kod autora.

37) Otpor u žicama, n.d. I, 529.

38) Ante Vrban, kao zapovednik logora u Staroj Gradišci bio je istaknuti organizator masovnih zločina. Posle rata uspeo je pobeći iz zemlje, ali je uhvaćen 22. Jula 1947., kada se iz Austrle ilegalno prebacio u zemlju kao terorista. Na sudskom procesu grupi na čelu sa Božidarom Kavranom i Ljubom Milošem u Zagrebu 1948, Ante Vrban je priznao svoje zločine i osuđen na kaznu smrti vešanjem;

— Goran Vuković: Klopka za koljače. Jasenovac, 1975., 13–14.

39) Dordana Fridlinger svedoči o ovom zločinu: »Ante Vrban, logornik, izdavao je svakodnevna naređenja da se odvajaju deca od majki. Deca su se grčevito držala uz svoje matere i bilo je užasno gledati. Nakon što su odvojena, stavljena su na jednu livadu, gde su ostala preko cele noći i na njih je ujutru pala rosa. Kada je Vrban naredio da ih nosimo onako mokre na gole podove, nismo znali kome detetu ore da priskoćimo u pomoć. Mala deca od šest meseci do dve godine, naravno da su odmah obolela. Oko 14 dana posle toga. Vrban je naredio da se bolesna deca odvoje u sobe do same kule u kojoj su se nalazile njihove majke. Nas deset određeno je da nosimo decu u ćebadima i stavljamo na gomilu. Deca su se razmiletela po sobi, a jedno je promolilo ruku i nogu kroz vrata te se ona nisu mogla zatvoriti. Vrban je vikao: »Gurni ga, nije ti ga maika rodila!« Kako to nisam mogla učiniti, on je gurnuo vrata i detetu razmrskao nogu, a onda je uzeo to isto dete i lupio ga o zid i ono je bilo mrtvo. Kada je soba bila napunjena, Vrban je donio ciklon i uaušio svu decu.«

— Mile Milatović: Slučaj Andrije Hebranga. Beograd, 1952, 38:

O aušenju dece i druim zločinima u Staroj Gradišci govori u svom zapisničkom sašuisanju I Marija Buždan-Slomčić, zapovednica ženskog logora, koja je 1945. osuđena na kaznu smrti: »Medu ostalim učesnicima sam u masovnom ubijanju i detaljno se ne mogu sjetiti svih ubistava koje sam izvršila. Poznato mi je da je izvršeno ubistvo dovedene djece sa Kozare, a moglo ih je biti blizu 200. Dieca su zatvorena u dvema prostorijama sa dobro obliieolientim prozorima i vratima i onda je ubačen ciklon. Inzenesa su tek tada kada smo bili sigurni da ie ciklon bezopasan.«

— Otnor u žicama, n.d. I, 527–528:

Ruža Rubčić: »Inzemoglu decu od bolesti I gladi morale smo da izdvojimo. Ne sluteći šta smjeralu, prenosili smo klonulu djecu u dvije prostorije. Dobile smo nalog da dobro zatvorimo vrata. Tada je došao Ante Vrban sa r.ianom i ulazio redom u sobe, sam.«

— Mirko Peršen, n.d., 102.

40) Profesor Ivo Marinković, narodni heroj, zadieso se na Kozari za vreme ofanzive i ubrzo ooste prebacio se u okuoirani Zagreb na dužnost sekretara Povereništva CK KPH za Zaareb i severnu Hrvatsku. U Zagrebu je ilegalno organizovao niz usDešnih akcija, između kojih i prebacivanje Vladimira Nazora i Ivana Gorana Kovačića na oslobođenu teritoriju. Izdajom provokatora uhapšen je od ustaša 19. februara 1943. I streljan 21. aprila iste godine.

— Narodni heroji Jugoslavije, Beograd, 1975, I, 469–470; Dragoje Lukčić, NIN, broj 1187, od 7. oktobra 1973.

41) Kamilo Bresler: Općenito o kozarskoj djeci u logorima, strana 2, original kod autora.

da izdvoji decu iz kompetencije ustaške nadzorne službe koja je vodila logore i na čijem čelu je stajao zloglasni Luburić, da Crveni krst u zajednici sa Ministarstvom udružbe što hitnije otpočne sa preuzimanjem dece iz logora. Kada je 7. jula 1942. napokon stiglo odobrenje, već je bila organizovana grupa od preko 60 aktivista, dobrovoljnih sestara Crvenog krsta, lekara, apotekara i drugog zdravstvenog osoblja, kao i široki krug građana Zagreba i okoline, čitav niz uglednih porodica javnih i kulturnih radnika, pa čak i nekih preduzeća i ustanova. U okviru Ministarstva udružbe tada je formirana i posebna komisija za preuzimanje dece u kojoj su radili Kamilo Bresler, Velimir Dežalić i Vladimir Broz.^{42'}

Prva grupa od 16 dobrovoljnih sestara Crvenog krsta sa Vladimirom Brozom stigla je 9. jula 1942. pred kapije logora Stara Gradiška. Jedan deo katoličkog klera, naročito neke časne sestre, a posebno ustaške uprave logora, činili su velike smetnje naporima na spašavanju dece, pogotovo njihovom dovlačenju u ovolikom broju i ovakvom stanju u Zagreb. Posle dužeg zadržavanja, grupa je puštena u logor, ali su ustaše pokušale da prikriju prisutnost većeg broja dece, iako je bilo očigledno da ih ima mnogo i da im se broj ne može ustanoviti. Ekipa sestara prvo je priskočila u pomoć deci koja su bila smeštena u tzv. bolnicu. Samo u jednoj prostoriji veličine 5 x 5 metara, jedno do drugog, ležala su zajedno i živa i mrtva deca prekrivena rojevima muha. Oni živi su istovremeno болоvali, sem od hronične gladi, još i od dizenterije, trbušnog i pegavog tifusa.^{43'} Prilikom pripremanja dece za transport, sestre su pokušale da vode neku vrstu evidencije, da zapišu bar najosnovnije podatke, ali je taj pokušaj u Staroj Gradišci ostao gotovo bez rezultata, naročito kada se radilo o maloj deci.

Još tokom juna 1942. ustaše su odabrale iz Stare Gradiške 380 zdravijih dečaka od 10 do 14 godina i prebacili ih u Gornju Rijeku kod Križevaca na »prevaspitanje«.

Međutim, prvi organizovani transport iz Stare Gradiške od 850 dece, dopremljen je vozom u Zagreb 11. jula 1942. a drugi od 700 dece stigao je 14. jula. Nešto kasnije, 8. avgusta 1942, ustaše su sprovele 650 dece u Sisak, a 17. avgusta 1.080^{44'} u Zagreb — što ukupno iznosi 3.560 dece. Dalje preuzimanje dece iz Stare Gradiške bilo je obustavljeno, a prema proceni Jane Koch, ostalo ih je u neizvesnosti logora još oko 2.000.^{45'}

U to vreme, stanje dece u ostalim sabiralištima bilo je takođe teško. Prema podacima s kojima se raspolaze, u Mlaki i Jablancu 25. jula 1942. nalazilo se 4.645 žena i 5.531 dete, u Novskoj oko 2.800 od kojih su polovina bila deca, u Prijedoru ukupno 4.090 i Ušticama 8.000 gde nije mogao da se utvrdi tačan broj dece.^{46'}

Preuzimanje dece iz ovih sabirališta otpočeo je prvih dana avgusta pa je tako iz Jablanca i Mlake od 2. do 6. avgusta 1942. popisano i prevezeno u Sisak i Zagreb ukupno 3.067 dece.^{47'} Iz Uštica je u tri transporta do 29. avgusta 1942. izvučeno 1.175 dece, a iz Prijedora svega 72.^{48'}

42) Slava Ogrizović: Zagreb se bori, Zagreb spašava kozarsku djecu, odlomci iz knjige u Vikendu u brojevima 467–471, Zagreb, 1977.

43) Jana Koch: Sjećanje na kozarsku djecu u koncentracionim logorima, Plavi vjesnik, broj 895 od 22. novembra 1971.

44) Dragica Habazin navodi da ih je bilo hiljadu (Zene Hrvatske u NOB-u, Zagreb, 1955, knjiga II, 372).

45) Izjava Jane Koch, original kod autora.

46) Kamilo Bresler, navedeni zapisi, strana 12; Zene Hrvatske u NOB-u, n.d. knjiga II, 373;

47) Franjo Pešve u svom izveštaju Ministarstvu udružbe od 7. avgusta 1942.. između ostalog, navodi: »U Mlaki je bilo, kao i u Jablancu, oko 5.683 djece. Razloživši narodu svrhu našeg dolaska i korist dječje kolonizacije, nije se vršila nikakva sila i dobrovoljno su predana sva djeca.«

– Faksimil dokumenta u rukopisu kod autora.

48) Mihailo Komunicki, činovnik Ministarstva udružbe, obišao je 25. jula 1942. u pratnji doktora Oskara Turine sva sabirališta naroda sa Kozare i o stanju koje je našao podneo svom Ministarstvu izveštaj u kojem navodi izuzetno teško stanje u sabiralištu kod Novske i u Prijedoru u kome je osobito teško stanje »oko 4.000, sve žene i djeca najduže su u ovom logoru, bez ikakvih uslova za život. Logor na ciglani opkoljen je daskama, a svi leže na goloj zemlji, iznureni i gladni sa bolesnom djecom. Najteže prolaze ona djeca čiji su roditelji ovedeni na rad u Nemačku. Svega njih 72 sam poveo, a koliko sam Hl morao ostaviti u logoru jer bi zasigurno umrli na putu, to ne znam.«

– Overena kopija izveštaja (5 strana) kod autora.

Pominju se transporti dece (ukupno 53) koja su prošla kroz privremeno prihvatilište na Senjaku kraj zagrebačke železničke stanice i razmeštena u logore na Gornjoj Rijeci, Jastrebarskom i zagrebačkim prihvatilištima: Zavod za odgoj gluhonemih u Ilici, Dvorana sv. Jeronima, prihvatilište na Josipovcu, Udruženje učiteljica u Kukuljevićevoj, Zimski cvetnjak nadbiskupije, Vila braće Ribarića na Perjavici i Zarazne bolnice, ali se nigde ne pominje preuzimanje dece iz sabirališta na Cerovljanima i iz Jasenovca.⁴⁹

Ovom akcijom izvučeno je iz Stare Gradiške i napred navedenih sabirališta »izbeglica sa Kozare« ukupno 12.623,⁵⁰ nešto više od polovine ukupnog broja dece sa Kozare koja su se nalazila u logorima.

Podaci o smrtnosti dece u transportima, prilikom istovara i raskuživanja, te prvih dana u prihvatilištima, više su nego poražavajući.⁵¹ Bolesti koje su kosile nemilice decu, dovoljno ilustruje statistički pregled iz Zavoda za gluhonemu decu, jednog od najvećih prihvatilišta u Zagrebu kroz koje je prošlo 5.612 dece od jedne do 14 godina. Od 38 zaraznih bolesti, deca u ovom prihvatilištu su bolovala u 30.264 slučaja.⁵²

Ustaško-nemački logor u Sisku zvanično je osnovan 3. avgusta 1942. pole ofanzive na Kozaru i šumarice sa nazivom: »Prelazni logor za izbjeglice«. U njegovom sastavu bio je specijalni logor: »Prihvatilište za djecu izbjeglica«. Neposredno upravljanje dečijim logorom bilo je u rukama ustaškog lekara Antona Najžera koji je raspolagao inventarom, novčanim sredstvima, upravljao zdravstvenom službom i osobljem. Logor je, takođe, bio pod pokroviteljstvom »ženske loze« ustaškog pokreta, a o njemu je brinula i ustaška nadzorna služba sa Rokom Fagetom na čelu.

Prvi transport od 1.200 dece doveden je 29. jula 1942. iz sabirnog logora u Mlaki, a drugi od 1.300 stigao je 3. avgusta 1942. iz logora Stara Gradiška. Većina odraslije dece smeštena je u nedovršenoj zgradi Sokolane, dok je oko 200 dece, u dobi od tri godine, smešteno u samostansku zgradu, jedine prostorije koje su ustaše dozvolile za smeštaj dece. Nekoliko dana kasnije, 8. avgusta 1942. dopremljeno je 722 dece dok je tokom ovog meseca i u prvoj polovini septembra 1942. u samom Sisku odvojeno od majki, koje su odvedene na rad u Nemačku, još oko dve hiljade dece.

Međutim, Ante Dumbović, poverenik Ministarstva udružbe NDH sa službom u logoru Sisak, na osnovu vlastite evidencije, pruža određene podatke

49) Jasenovac je bio organizovan po uzoru na najveće nacističke koncentracione logore. Najmasovnije likvidacije (oko 360 hiljada) vršene su na Gradini, upravo u vreme posle kozarske ofanzive. Prema dosad utvrđenim podacima u Jasenovcu je ubijeno od polovine 1941. do 20. aprila 1945. blizu 700 hiljada ljudi, žena i oko hiljadu dece. Samo poznata »Pičilljeva peč« progutala je u leto 1942. preko 15.000 iznemoglih muškaraca, žena i dece. Istovremeno je Luburić pronašao u logoru oko 400 dece od 4 do 14 godina, koju je nešto kasnije likvidirao. Koliko je među jasenovačkim žrtvama bilo Kozarčana, može se samo donekle procjenjivati. Od obimne literature navodimo samo onu koja pruža više podataka o ovom ustaškom logoru:

– Mile Milatović, n.d. 44–46,

– Mirko Peršen, n.d. 87,

– Zločini u logoru Jasenovca, Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanja zločina, Zagreb, 1946;

– Dr Nikola Nikolić: Jasenovac, logor smrti, Sarajevo, bez godine izdanja;

– Sećanja Jevreja na logor Jasenovac, Beograd, 1972.;

– Jasenovačkl logor. Iskaz zatočenika koji su pobešli iz Jasenovca. Reprint izdanje iz 1942., Banja Luka, 1974,

– Radovan Trivunčić: Jasenovac, Jasenovac, 1974;

– Ante Zukanović: 5 one strane svijeta, (Zrtve jasenovačkog logora), Nova Gradiška, 1972.,

– Sime Balen: Pavelić, Zagreb, 1952.,

– Riječi koje nisu zaklane (Svjedočanstva preživjelih zatočenika), Jasenovac, 1975.

50) Kamilu Bresler, navedeni zapis, str. 3; original kod autora.

51) Jana Koch, govoreći o stradanju dece u prvom transportu iz Bosanske Gradiške, uzima za primer prenošene dece do kamiona, kada je u rukama sestara umrlo 40 dece, u 30 marvenih vagona sa 850 dece na putu koji je trajao više od 30 časova umrlo je 17, za vreme raskuživanja 27, a prve noći u jednoj od zagrebačkih bolnica još 37 dece. Tada se posumnjalo, pored svih neđača koje su trpila, da su deca i trovana. Po čirevima u tankom crevu i promenama na sluzokoži, ustanovljeno je da je decl stavljena lužina u vodu.

– Plavi vjesnik, broj 892, od 1. novembra 1971.

– Izrazit primer visokog mortaliteta, uglavnom dojenčadi, 0 kojim govori doktor Olga Bošnjaković, odnosi se na prihvatilište Josipovca. Od 3.jula do kraja 1942. od 800 dece, koliko je kroz njega prošlo, umrlo je 530. Imena dece nisu poznata i kao takva su pokpana na Mlrogojskom groblju.

– Žene Hrvatske u NOB-u, knjiga I, 390.

52) Faksimil dokumenta kod autora.

kada kaže da je u Sisak stiglo do kraja oktobra 1942. preko sedam hiljada dece, od kojih je povraćeno roditeljima ili rodbini oko dve hiljade, kolonizirano kod dobrovoljnih hranitelja u Sisku i okolini takođe dve hiljade, a 1.274 deteta su otpremljena u Zagreb radi daljeg smeštaja. Sva deca su bila srpske narodnosti iz kotareva: Bosanska Gradiška, Bosanski Novi, Prijedor, Bosanska Dubica i manja grupa dece od Pakraca, Daruvara i Grubišnog Polja.

Prema istoj evidenciji, na osnovu »razglednica« ispostavljenih po gradskom fiziku dr Eckesteinu, u Sisku je umrlo 1.152 deteta. Međutim, krajnji bilans umrlih u ovom logoru iznosi 1.600, u većini slučajeva bila su mala deca čija imena nisu poznata.⁵³

Prema iskazu drugih svedoka, posebno jednog od grobara u Sisku, Granje Vujdeca, broj umrlih je bio daleko veći. On navodi, za tri meseca, i do pet hiljada smrtnih slučajeva.⁵⁴

O strahotama u ustaškom logoru za decu u Sisku 3. septembra 1945. dao je izjavu Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina i dr Velimir Dežević, u kojoj se, između ostalog kaže:

»Najzloglasniji je bio dečiji logor u Sisku. Silom odvojenu decu od majki, koje su slali na prisilni rad u Nemačku, zatvorili su u prostorije zaražene pjegavcem i ostavljali tu danima bez hrane i vode da umru. Sem toga, doktor Anton Najžer⁵⁵ je pravoslavnu djecu masovno likvidirao zatrovanim injekcijama...«⁵⁶

Jana Koch, zagrebačka književnica, Vera Luketić i Dragica Habazin Majka, kao dobrovoljne sestre Crvenog križa, došle su početkom septembra 1942. da preuzmu decu iz Siska i transportuju u Zagreb. Evo šta kaže Jana Koch o pripremanju dece za transport: »Dr Najžer je tvrdio da u Sisku nema djece, sem nekoliko bolesnih u »školskoj poliklinici«. Međutim, upravo u toj »poliklinici« našle smo 160 teško bolesne djece među kojima i novorođenčadi kako leže pod visokom temperaturom i rojevima muha. Isti prizor nas je čekao i u »Solani« gde je oko 400 djece od 3 do 5 godina ležalo na golom betonu kraj vlažnih zidova prezasićenih solju. U barakama pored Tesalićevog kupališta našle smo žene koje su ležale takođe pod temperaturom, obhrvane pjegavcem, neke su bile čak i gravidne; samo dan ranije njima su odjeli djecu i potrpali ih u jednu baraku dugačku 45 a široku 12 metara, koja se nalazila u neposrednoj blizini tako da su majke mogle čuti plač svoje djece.«⁵⁷

U pet transporta od 26. septembra do 2. novembra 1942. prevezeno je u zagrebačka i druga prihvatilišta oko 1.300 dece. Time je dečiji logor u Sisku likvidiran, a zvanično, 8. januara 1943. i rasformiran.

Prema kartoteci koju su, u okviru akcije Crvenog krsta, tokom čitavog rata, vodile pod neobičnim okolnostima sestre Breda i Verona Kogoj, kroz logor u Sisku prošlo je 2.384 deteta sa kozarskog područja. Prema imenskom katalogu, znači sa poznatim imenima i prezimenima, umrlo je 446, a po ubeleženoj oznaci na kartonu: »Gradišić« (transport iz logora Stara Gradiška) sa odgovarajućim brojem još 89 — što ukupno iznosi 535 dece. Ali, to još uvek ne znači da su sva umrla deca u logoru Sisak i evidentirana.⁵⁸

Trebalo je da Jastrebarsko bude najorganizovaniji ustaški logor⁵⁹ za de-

53) Ante Dumbović, učitelj iz Siska, Izveštaj Zemaljskoj komisiji za ispitivanje ratnih zločina od 8. februara 1946. na 4 gusto kucane stranice, overena kopija kod autora. Sem toga, Dumbović je uz pomoć gradskog fotografa u Sisku snimio 755 fotografija umrle bezimene dece s brojevima.

Original fotosa kod autora.

54) Mirko Peršen, n. d. 106.

55) Kao ratni zločinac osuđen je 1946. na smrt streljanjem.

56) Zene Hrvatske u NOB-u, II, 379.

57) Jana Koch, Užas u sisačkoj »Solani«, Plavi vjesnik broj 896, od 29. novembra 1971.

58) Faksimil kartona, veličine 10x14 sa popisnikom kod autora.

59) »Sabiralište za djecu izbjeglica- bio je samo formalni naziv. -Jastrebarsko — dečiji logori« u stvari njegov je pravi naslov, faksimil kartona sa fotografijom baraka, kod autora; I D. Lukić, n. d. 124.

cu, osnovan je 12. jula 1942. i egzistirao do kraja oktobra iste godine. Logor se sastojao iz tri dela i »bolnice« pri dvoreu grofa Erdedia u kojoj se nalazilo oko 300 dece. Uz dvorac, u jednoj od bivših italijanskih baraka, nalazilo se još 250 devojčica. Drugi deo logora bio je smešten kraj Franjevačkog samostana u tri italijanske barake, u stvari, preostale štale za konje. U njima se, u prvo vreme, nalazilo oko 700 dečaka od 10 do 15 godina, obučenih u crna plätvena odela sa ustaškim oznakama. Preko časnih sestara, milosrdnica, ustaše su pokušale da sprovedu plan »prevaspitanja« i preobraćenja ove partizanske dece u ustašku mladež i svoje »janjičare«. To »prevaspitavanje« sprovedeno je sistematski i na surov način. U jednoj od ovih baraka 14. avgusta 1942. organizovana je i ambulanta kao »karantin« za 100 obolelih dečaka od tifusa. Depandans dečijeg logora u Jastrebarskom nalazio se u selu Donja Reka, udaljenom oko tri kilometra od mesta i sastojao se od bivše ciglane, prostrane konjušnice i jedne oveće nadstrešnice. Celokupni prostor bio je ograđen improvizovanom bodljikavom žicom, kao i barake kraj samostana, u početku pod stražom ustaške posade, a kasnije više radi kontrole osoblja koje je bilo angažovano na spasavanju dece u Jaski, pod ustaškom nadzornom službom, kao i svi drugi logori za odrasle. Na Reki se nalazilo oko 2.000 dece.

Dečiji logor u Jastrebarskom nalazio se pod upravom časnih sestara kongregacije sv. Vinko Paulski, a upravnica logora bila je časna sestra Barta Pulherija.^{60'}

Kroz ovaj logor, za nešto više od sto dana njegovog postojanja, prošlo je 3-336 dece od jedne do 14 godina dopremljene u grupama od 12, 13, 14. i 31. jula, zatim 5. i 15. avgusta 1942. iz Stare Gradiške, Jablanca, Mlake i Gornje Reke. (Iz Stare Gradiške u ovaj logor deca su bila prebačena još u junu 1942.).

Deca su transportovana u Jastrebarsko u očajnom stanju: »Bila su potpuno gola i dečaci i devojčice iznad 2 godina. Ličili su na kosture, naročito ona deca koja su dolazila iz Stare Gradiške. Mnoga su imala otekline zbog gladi, lica mršava, boje cementa, na kojima su se isticale samo krupne, utonute oči. Mnogima su ispadali zubi, čitave čeljusti s desnim; gotovo svi su imali teške prolive, a većina ih je bolovala od više zaraznih bolesti istovremenog difterija, tifus, ospice, difterija nosa i ždrela, ulcerozne stomatitide najtežeg stepena, mnogo edema na nogama.) Bilo je dece koja su kod najmanjeg napora od ustajanja naglo umirala.«^{61'}

Smrtnost, naročito male dece u Jastrebarskom, posebno one koja su se nalazila u tzv. bolnicama i u šupama ciglane na Reci, bila je velika. Prema nepotpunoj evidenciji, u ovom logoru je od 12. jula do kraja oktobra 1942. godine umrlo 449 dece,^{62'} do čega se došlo na osnovu evidencije koja

60) šezdesetgodišnja Barta Ana Pulherija, nastojnica milosrdnih sestara sv. Vinko Paulski u Jastrebarskom, inače starija pripadnica ustaškog pokreta i svasatika Mile Budaka, ustaškog ministra i ratnog zločinca. Ispitala se nećovećim postupcima prema deci i otvoreno govorila da pomagati srpsku partizansku decu, znači *odgajati svoje neprijatelje. Znala je sadistički da muči decu i izmišljala razne kazne» kao što su: »stana voda« i »krampus« pomoću kojih je iz dece »istjerivala partizanskog davola«.* Ustašama je često priredivala gozbe i terala devojčice da im pevaju ustaške pesme. Svedok Josip Lonžar smatra da su časna sestre nasilno ubijale decu; u dvorcu Erdedi više dece su »pakovale« u sanduke od šećera a on ih morao voziti na groblje. Pred oslobođenje naše zemlje skionila se u jedan manastir u Sloveniji, odakle Ja 1947. prebegla u Austriju.

Časna sestra Grazioza bila je njena zamemca i ekonom doma. Od hrane koja je pristizala iz Ministarstva udružbe i Crvenog krsta, ona je izdavajala najlepše prehrabene namirnice za ustaše koji su bill stalni gosti doma, a često je slala pakete i samostanu u Mostar. Mleko koje su dovozili seljaci za decu, ona je ostavljala na suncu i tek kad se počelo kvariti, onda ga davala deci.

Iza njih, po nehumanim postupcima, nije zaostajala ni časna sestra Božimira, koja je svako »zločesto« dete znala da šiba nemilosrdno pa da ga onda tera u krkvu da se moli ili da peva ustaške pesme.

U dečijem logoru Jastrebarsko radile su još i ove časne sestre; Valdemara, Vinfrida, Florijana, Arcoza, Gaudencija i Viktorija, čija prezimena nisu poznata, kao ni njihovo držanje prema deci.

— Zapisničko saslušanje svedoka Josipa Lonžara sačinjeno 19. novembra 1947. u Oponomoćstvu uprave državne bezbednosti za kotar Jastrebarsko, overen prepis kod autora;

— Magnum crimen, n. d. 825 i 826;

I autor je svedok, nehumanim postupaka prema deci nekih časnih sestara u logoru Jastrebarsko.

81) Kamilo Bresler, navedeni zapis, str. 8 — original kod autora.

62) Isto kao i prethodna beleška.

je vođena u Ministarstvu udružbe, ali u koju časne sestre nisu unosile i svoje žrtve. Kako ova brojka, tako i ona od »468 žrtava fašističkog terora...« što je uklesana na spomeniku majke i deteta u Jastrebarskom, danas se sasvim pouzdano ne potvrđuju. Iz beležnice Franje Ilovara, čuvara mesnog groblja u Jastrebarskom, vidi se da je broj umrle dece u ovom logoru bio znatno veći.⁶³

Pa ipak, treba napomenuti da je mortalitet u logoru u Jastrebarskom, u odnosu na broj dece, bio daleko manji nego u Staroj Gradiški ili Sisku. Za to se mogu navesti dva razloga: u Jastrebarskom je skoro polovina dece bila nešto odraslija i mogla su duže vreme da i zdrže teške logorske uslove, i drugo, daleko važnija činjenica je dolazak, krajem jula 1942. godine, 26 dobrovoljnih sestara iz škole za odgojiteljice dece u Rudama kraj Samobora sa nekoliko lekara i drugog zdravstvenog osoblja, koji su pod neumornim i hrabrim vođstvom Tatjane Marinić⁶⁴ a uz svesrdnu pomoć stanovništva Jaske i okolnih sela, povelu upornu borbu sa časnim sestrama i upravom logora za spasavanje dece. Opravdanje, poboljšanje njihovog zdravstvenog stanja i osetno opadanje mortaliteta iz dana u dan, bilo je evidentno, što je odmah pokušala da iskoristi ustaška propaganda, pripisujući te zasluge brizi dobrog ustaškog odgoja.⁶⁵

Sem toga, napad Četvrte kordunaške brigade na Jastrebarsko 26. avgusta 1942. nije bio samo značajan po oslobodenje jednog dela odraslije dece iz logora⁶⁶ već i po tome što je razorio sve ustaške iluzije o mogućnosti egzistiranja ovakvih i sličnih logora na gde se oni ponovo pokušali organizovati.

Krajem oktobra 1942. koloniziranjem preostale dece od strane »Karitasa«, predajom u porodice okolnih sela i posredstvom Milana Rakasa, odvođenje 113 dece sa terena Bosanske Gradiške,⁶⁷ rasformiran je dečji logor u Jastrebarskom.

63) Na prvoj stranici je ubeleženo: »Do 27. 7. 1942. ukopano djece mrtve t07- a na trinaestoj stoji beleška: »Pređujem i potvrđam, primio na račun kopanja grobova 10 hiljada kuna 27. 7. za 100 komada djece pokopane«. Na 15. strani ubeleženi su datumi koliko je muške a koliko ženske djece pokopano sa krajnjim zbirom od 102 deteta, dok je na 17. strani, takođe sa datumima zapisano sledeće: »Ostaje rest za daljih 200 komada djece i jedna starica sa Reke«. Na 18. stranici su ubeležene crtice bez datuma i brojka od 92 deteta, što odgovara kada se crtice sabere. Na sledećoj, 19. strani, pored datuma, stoje dve brojke koje u zbiru iznose 140 dece. 20. strana je bez datuma i na njoj je zapisano: »468 komada djece pokopane«, a na 21. stranici bioka, kraj datuma 20. 10. stoji: »Ukupano (ili ukupno – prim, autora) 768 komada djece.« I najzad, na 23. stranici stoji ova beleška: »Račun za ukopanu djecu iz dječijeg doma Jastrebarsko 243 komada djece a 150 kuna, 36.450 kuna u Jastrebarskom 4. studenog, llovlar Franjo.«

Po kojoj god varijanti da se sabere ove brojke i crtice, ipak je najbliža ona od 768 dece sahranjene kraj mesnog groblja u Jastrebarskom.

Iz razgovora koji je autor vodio 27. avgusta 1965. sa Franjom Ilovarem, konstatovano je da on nije sam sahranjivao decu, već da su mu u tome pomagali neki Guliš i Zvonar, a misli da je ukopano više dece nego što je zapisano na spomeniku.

Moguća je i slobodnija pretpostavka da su Ilovlar i njegovi pomoćnici unosili u beležnicu uvećane brojka radi računa koje su od uprave logora naplaćivali.

– Beležnica formata 13x20 sa 20 listića i braon koricama, original kod autora.

64) Tatjana Marinić (njeno pravo ime je Josipa) član KPJ od 1919. godine, umrla 8. februara 1966. »Bila je neumorni radnik, trčala ja i stizala na sve strane, imala je širok krug poznanika u Zagrebu, od proletera i skromnih domaćica do intelektualaca, od kojih su mnogi, uvjeren sam, pomagali našu borbu samo zato što je to tražila Tatjana. Nije bilo mnogo takvih žena u našoj Partiji kao što je bila Tatjana Marinić« – zapisao je o njoj –

– Rodoljub Colaković: Kazivanje o jednom pokoljenju, Zagreb, 1964, knjiga II, 475 i 478.

65) »Djeca koja su oslobođena od partizanskog ropstva, oporavljaju se na državnom dobru u Jastrebarskom. Imaju crne kape sa ustaškim znakom, časne sestre su ih naučile moliti bogu. Ona pjevaju narodne pjesme, uče povjest Bosne i tjelesne vježbe. Među njima skoro da i nema bolesnih. U lošem stanju su samo ona djeca koja su bila u ropstvu partizana. Roditelji djece, koji su napustili logor i dolaze ovde svojim sinovima i kćerima, vrlo su radosni kada vide da se sa djecom tako pažljivo postupa . . .«

– »Nova Hrvatska«, broj 170 od 23. jula 1942.

66) Prema dokumentu (Zbornik NOR-a, V, knjiga 32, 423) iz logora je oslobođeno 727 dece. Međutim, prema izjavama boraca i rukovodilaca u Brigadi, Nikole Ladišića, Nikole Brezovica Prebega, Mile Trkulje i doktora Branka Davila, posle lekarskog pregleda izvršenog na prvom zastanku, u Svetoj Jani, partizanskom vezom je vraćeno u Jastrebarsko oko 400 nejake i bolesne dece koja nisu mogla podneti duža pešačenja. Oko 350 zdravijih- dečaka i manji neutvrđeni broj devojčica, kao i nekoliko žena, poduzilo je sa Brigadom put na Zumberak, a zatim, neki dan kasnije, u pratnji jednog partizanskog voda, deca su prebačena preko Kupe i produžila dalje za Bosansku Krajinu.

– Pismene Izjave gore navedenih drugova kod autora.

67) Spisak 113 dece sa osnovnim podacima, rukopis na 4 strane, original kod autora.

Prema kartoteci Crvenog krsta, u Jastrebarskom se nalazilo 1.507 Kozarčana od kojih je evidentirano 163 umrlih.

III

I pored masovnih likvidacija u logorima, neprijatelj je nastavio sa proganjanjem i masovnim pokoljima kozarskog naroda oteranog sa svojih ognjišta. Tako su otpočela nova stradanja u Slavoniji, u vreme pojačanog interesa Nemaca za ovo područje gde se naglo širio NOP. U cilju uništenja oslobodilačkog pokreta u Slavoniji, trebalo je nemačkom okupatoru i ustašama da posluži i narod Kozare. Zato tokom jula i avgusta 1942. dolazi do preseljavanja desetine hiljada stanovnika, uglavnom žena i dece, iz sabirnog logora u Cerovljanima i jednog dela oko Novske u Slavoniju i Moslavinu, među koje Nemci ubacuju svoje agente sa zadatkom širenja glasina o nemačkoj vojnoj snazi i potpunom uništenju partizana na Kozari. Da bi što više zaplašili narod Slavonije, ustaše su razmeštali Kozarčane, već izmučene u logorima, u ustanička sela sa namerom da što više podriju i ekonomsku osnovicu ovih krajeva.⁶⁸⁾

Kada je i ova namera propala, jer se narod Kozare odmah uključio sa narodom Slavonije u NOB i mnogi, posredstvom narodnooslobodilačkih odbora u ovim selima, već su počeli da se prebacuju na Kozaru, ustaše su preduzele niz akcija i masovnih pokolja slavonskog i kozarskog stanovništva.

U selu Bolomače ustaše su streljale 53 osobe, među kojima 32 s Kozare, na Leštatu, s desne strane puta Kamensko — Zvečevo, ubijeno je 329 ljudi, žena i dece. Ne zna se pouzdano koliko je među njima bilo Kozarčana, ali neki svedoci tvrde da ih je bilo više od polovine.

U selo Piskovce došao je 15. avgusta 1942. Maks Luburić sa jasenovačkim ustašama i u kući Milke Rosić spalio 78 osoba sa Kozare. Ista grupa izvršila je 17. avgusta 1942. strahovit pokolj naroda Kozare i Sloboštine. U seoskoj crkvi i u pet velikih bunara ubijeno je 1.368 uglavnom žena i dece. Po svedočenju Stanke Panić, koja je preživela ovaj masakr, ovde je ubijeno preko sto kozarske dece samo iz dva sela — Bistrice i Trebovljana.⁶⁹⁾

U napuštene vlastelinske staje u Noskovačkoj Dubravi, jula 1942. doterano je oko 300 žena i dece iz Knešpolja. Za nekoliko meseci ovde je umrlo 88 dece od tri meseca do pet godina i 12 starijih osoba.⁷⁰⁾

Završetkom ofanzive leta 1942. nisu prestala stradanja dece na Kozari. Formiranjem Pete kozarske brigade srušene su sve nade neprijatelja o uništenju ovog ustaničkog žarišta. Narod Kozare se nije dao zastrašiti uprkos sistematskim ustaškim pokoljima.

Od niza zločina počinjenih prilikom svakog neprijateljskog ispada u slobodna potkozarska sela, navodimo samo neke od njih:

Jedan od takvih je i pokolj sela Palančišta i Gornjeg Jelovca izvršen 23. oktobra 1942. U njemu je ubijeno oko 650 osoba⁷¹⁾ među kojima je bilo oko 200 dece.

Folksdojčeri iz Topole i ustaše izvršili su pokolj sela Dragelja 10. septembra 1943. kojom prilikom je u kućama spaljeno 53 žrtve, među kojima je bilo i 22 dece.

68) Veliki župan Iz Daruvara Izvestio je 15 jula 1942. Glavni stožer ustaške vojnice u Zagrebu o sledećem: »Ovamo je stiglo 1.002 zarobljenika sa Kozare. Dakako, nečisti i puni vašiju. Razmešteni su po pravoslavnim kućama. Ovaj čas se približava Daruvaru još pet hiljada zarobljenika sa Kozare. Odmah kažem da je to pogrešno, jer sa polovinom kotara ne vladamo, a među njima ima sigurno još sposobnih partizana . . .«

— Faksimil dokumenta kod autora.

— Opširnije o tome: AVNOJ i NOB u BiH 1942—1943, materijal sa naučnog skupa, održanog u Sarajevu 22. I 23. novembra 1973, Beograd, 1974, 227—241.

69) Srećko Ljubljanić: Spomenici revolucije, Slavonska Požega, 1968, strane 13, 57, 90, 91 i 125.

70) Spisak kod autora.

71) M. Pečić I D. Čurguz, n.d. 177—183.

Među poslednjim pokoljima u kojima je stradao i veći broj dece, bio je onaj koji su izvršili Čerkezi u Podgradcima i okolnim selima januara 1944. kada je masakrirano i 13 skojevki iz sela Grbavaca. Tada je samo iz Podgradaca ubijeno 19 dece. U to vreme gotovo potpuno je likvidirano i selo Mokrice kraj Bosanske Gradiške u kojem je stradalo 208 ciganske dece.

oOo

Žrtve fašističkog terora, prema do sada istraženim podacima (za neke opštine nepotpuno) su sledeće: Bosanska Gradiška 11.500; Bosanska Dubica 11.200; Bosanski Novi 6.126; Prijedor 2.682; Banja Luka 2.542 i Laktaši 1.300 — što ukupno iznosi 35.350.

Prema istim pokazateljima, ukupan broj žrtava fašističkog terora u ofanzivi leta 1942. iznosi 24.480.

Po spiskovima koji su sačinjeni na osnovu opštih knjiga ŽFT kozarskih opština, stradalo je dece u dobi od jedne do 14 godina po opštinama: Bosanska Gradiška 3.634; Bosanska Dubica 2.987; Bosanski Novi 861; Prijedor 573; Banja Luka 673 i Laktaši 165 — što je ukupno 8.893 dece.

Iz evidencije u obliku kartoteke, koja je za vreme rata vođena pri Ministarstvu udružbe i koja je u Crvenom krstu Hrvatske dugo godina posle rata bila jedini izvor nade u pronalaženju izgubljene dece, izdvojili smo i prešnimili za Muzej »Kozara« na Mrakovici 7.469 kartica sa podacima za decu koja su iz 138 kozarskih sela evidentirana u ovoj kartoteci. Napominjem da smo izdvojili samo one kartice za koje smo bili sigurni da su deca sa ovog područja.

Po opštinama pregled dece koja su bila u logorima izgleda ovako:

Bosanska Gradiška 4.800 (uključujući i 280 kartica sa oznakama »Gradišić« i »Transport iz Bosanske Gradiške«); Bosanska Dubica 1.734; Bosanski Novi 290; Prijedor 153; Banja Luka 147 i Laktaši 65.

Na kartonima je ubeleženo 1.126 »umrlih«. Za većinu njih je, pored imena, unesen i datum kada je dete umrlo.